

МЕХАНІЗМ СОЦІАЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ: ДО ПРОБЛЕМИ ФІЛОСОФСЬКОГО РОЗУМІННЯ

Дзьобань Олександр Петрович,
доктор філософських наук, професор

У статті розглядається механізм соціальної трансформації як складне, багатоманітне явище, в якому стійко взаємодіють суб'єктивні та об'єктивні складові. Метою статті є уточнення на рівні філософського узагальнення сутності механізму соціальних трансформацій. Обґрунтовується, що будь-який соціально-трансформаційний механізм повинен включати, як мінімум, три блоки: 1) ліквідацію віджилих інституційних обмежень, характерних для стабільного стану колишньої соціальної системи, які стали передумовою системної кризи; 2) випробування можливостей системи за відсутності колишніх обмежень; 3) стабілізацію соціальної системи за рахунок формування якісно нових інституційних обмежень.

Ключові слова: суспільство, трансформації, механізм.

Dzeban Alexander

MECHANISM OF SOCIAL TRANSFORMATIONS: TO THE PROBLEM OF PHILOSOPHICAL UNDERSTANDING

The mechanism of social transformation as difficult, varied phenomenon in which subjective and objective constituents co-operate steadily examined in the article. The purpose of the article is clarification at the level of philosophical generalization of essence of mechanism of social transformations. Grounded, that any social-transformation mechanism must include, at least, three blocks: 1) liquidation of obsolete institutional limitations, characteristic for the stable state of former frame of society, which became reason of system crisis; 2) tests of possibilities of the system in absence former limitations; 3) stabilizing of frame of society due to forming high-quality of new institutional limitations.

Keywords: society, transformations, mechanism.

Трансформаційний перехід українського суспільства, який досі не завершився, виявився пов'язаним із багатьма болісними процесами, що відобразилися на різних сторонах життя широких верств населення. В результаті в науковій літературі інтенсифікувалися дискусії стосовно низки гострих питань, пов'язаних з даною проблематикою. Одна з найпоширеніших критичних інтерпретацій української соціальної трансформації пов'язувала частину негативних цією наслідків із втратою керованості перехідним процесом в цілому.

У численних основоположних наукових підходах до аналізу сутності й розвитку соціальних процесів зроблено певні спроби виявлення механізмів тих чи інших соціальних процесів. Так, наприклад, Т. Парсонс поряд із меха-

нізмом руйнування соціальної системи звертає увагу на механізми її функціонування та механізми інтегративної комунікації, які впливають насамперед на мотивацію суб'єктів системи, детермінуючи їх бажання й засоби здійснення цих бажань [12].

У М. Вебера розуміння механізму того чи іншого соціального процесу впливає з інтерсуб'єктивної концепції інтерпретації соціальної дії, найважливішим атрибутом якої він вважав «орієнтацію на іншого (інших)», що передбачає взаємне очікування відповідної поведінки всіх, хто бере участь у соціальних відносинах сторін. Найважливіші чинники функціонування будь-яких соціальних механізмів М. Вебер поєднував із тлумаченням сенсу соціальних дій суб'єктів [5].

Також увагу на дослідження соціальних механізмів звертає у своїх дослідженнях Н. Смелзер [14], а на думку Л. Козера, у соціумах діють «механізми соціальної стабілізації та соціальної корекції» [2, 195–203], які, на наш погляд, можуть вважатися базовими для досягнення бажаного стану соціальної системи в результаті її трансформації.

Близькою до позиції Т. Парсонса стосовно соціальних механізмів є точка зору Ю. Хабермаса, який вважає, що в соціальній системі можна розрізнити «механізми координування дій, які узгоджують між собою орієнтації дій учасників і механізми, які стабілізують ненавмисні (неінтендовані) зв'язки дії через функціональне пов'язування наслідків дії» [3, 177–179]. До найважливіших же механізмів солідаризації суспільства Ю. Хабермас відносить інтегративну силу комунікації.

У вітчизняній філософській традиції поняття “механізм” достатньо часто використовується в суспільних науках і здебільшого виражає певним чином упорядковану конкретну діяльність соціальних суб'єктів. При цьому у науковій літературі переважно виділяються й використовуються механізми прояву, дії та використання законів [4, 10, 15].

Нетрадиційне тлумачення сутності механізму (щоправда, стосовно розв'язання соціальних суперечностей) запропонував свого часу О. Данільян, який розуміє його як «механізм раціоналізації дії суб'єктів соціуму в певній сфері за посередництвом законів, моральних, релігійних і культурних норм, правил, традицій, політичної й економічної доцільності» [7, 29]. До головних елементів таких механізмів він відносить форми, методи, прийоми й засоби.

Така поліваріантність підходів до розуміння сутності механізму функціонування соціокультурних феноменів, зокрема, феномена соціальної трансформації через розуміння механізму руйнування соціальної системи, механізму соціальних дій, механізму соціальної стабілізації та соціальної корекції, механізму координування дій, механізму раціона-

лізації дії тощо, істотно ускладнює проблему пізнання даного об'єкта, а головне, створює серйозні труднощі у практичній його реалізації в умовах соціокультурного транзиту. Тому *метою* цієї статті є уточнення на рівні філософського узагальнення сутності механізму соціальних трансформацій.

Термін «механізм» узятو з технічної термінології, де він означає сукупність передавальних пристроїв, які перетворюють дію (рух) одного тіла на дію (рух) іншого, а також спосіб їх поєднання. Існує й більш універсальне тлумачення сутності такої дефініції – це система, пристрій, які визначають порядок певного виду діяльності, послідовність станів, процесів, які визначають собою певну дію, явище [11, 346]. З наведеного видно, що для характеристики механізму вихідним пунктом є структурна організація системи, тому при дослідженні й аналізі будь-якого механізму дослідження структури має бути діалектично доповнене дослідженням способів передачі й трансформації взаємовпливу елементів системи.

Використовуючи дефініцію «механізм» під час дослідження соціальних явищ, необхідно мати на увазі, що, на відміну від технічних пристроїв, об'єктами соціального пізнання стають системи, в яких поряд зі стаціонарними елементами існують і рухомі, варіативні, процесуальні. Структура таких систем сама може бути названа процесуальною, оскільки вона характеризується розташуванням елементів не стільки у просторовому вимірі, скільки у часовому – у вигляді ступенів або фаз, які змінюють одна одну. Відповідно й механізм процесуальних систем показує, яким чином з однієї стадії з'являється інша, утримуючи в собі зміст попередньої й готуючи перехід до наступної [7].

Філософський контекст дослідження механізму соціальних трансформацій, безумовно, передбачає визначення його сутності й змісту. Методологічні підстави для цього можуть бути різноманітними, однак є сенс за основу взяти діалектичний підхід у поєднанні з синер-

гетичним підходом. З огляду на це, вважається недоцільним усталений класичний підхід, який базується на обмеженні аналізу механізму дії об'єктивних законів лише формами зв'язків, які втілені в законі, тобто на дослідженні того, як функціонує закон, як у діяльності соціальних суб'єктів реалізуються об'єктивні зв'язки [6]. Механізм дії об'єктивних законів у соціальному середовищі, яке трансформується, обов'язково включає в себе й елементи закономірного зв'язку й взаємодії, які опосередковують зазначені вище зв'язки й зумовлюють їх виникнення. У свою чергу, обумовленість виникнення закономірних зв'язків у суспільстві безпосередньо пов'язана з високим показником ентропії соціокультурного середовища. Перебуваючи у постійному русі під впливом як зовнішніх, так і внутрішніх сил, соціальна система зазнає певних соціальних змін, що пов'язані з переходом соціальних явищ, їхніх елементів, структур, зв'язків, комунікацій з одного стану в інший, з виникненням або зникненням того чи іншого явища, елемента тощо. Однак глибокі соціальні зміни виникають у системі, як правило, тоді, коли наявна упорядкованість соціальних зв'язків, які становлять її внутрішню структуру, вже не може забезпечувати ефективність її функціонування, можливість адаптуватися до змін внутрішніх та зовнішніх умов. У такому випадку, як справедливо зазначається у деяких публікаціях, соціальні суперечності, які пронизують систему, загострюючись до стану деструктивно-конструктивних конфліктів, призводять до соціальних змін, що мають своїм результатом утворення нової упорядкованості зв'язків усередині системи, її перехід до нового якісного стану [13, 26].

Структуру й механізм соціальної ситуації можна визначити як сукупність стандартизованих відносин, які відображають базові інтереси індивідів і соціальних груп. Проте у період соціальної трансформації інтереси (за винятком базових) втрачають стабільність, що зумовлює високий ступінь рухливості структури соціальної ситуації.

«Трансформаційна структура суспільства, – стверджує Т. Заславська, – формується під впливом двох більш-менш рівнозначних чинників: по-перше, соціальної стратифікації суспільства, що визначає можливості, способи й механізми участі суспільних груп і прошарків у трансформаційному процесі, і, по-друге, соціокультурної диференціації, яка визначає суб'єктивну мотивацію й змістовну спрямованість трансформаційної активності суб'єктів» [9, 155].

Як кульмінація процесу соціальної трансформації часто розглядається політична трансформація. Так, наприклад, Р. Дарендорф наголошує на відмінності між соціальною й політичною революціями. «Перша – глибокі перетворення, зміни стрижневих структур суспільства, які, природно, вимагають часу; друга – перетворення швидкі, зокрема – зміна носіїв влади протягом днів або тижнів шляхом надзвичайно явних і зримих, часто насильницьких дій» [8, 16].

Однак, на нашу думку, слід розрізняти два варіанти співвідношення політичних і соціальних трансформацій. Політичний катаклізм може дати старт процесу швидких соціальних перетворень у тому випадку, якщо він руйнує інституційну й нормативну базу колишньої соціальної системи. Політична трансформація може також і завершувати процес трансформації соціальної, оскільки період стабілізації соціальних взаємодій, як правило, вимагає зовсім іншого типу політичного лідерства, ніж епоха потрясінь. Тому не варто безпосередньо пов'язувати між собою трансформації політичних і соціальних структур, відшуковуючи за діями політичних лідерів тиск соціальних інтересів.

Отже, структурний компонент механізму соціальної трансформації відіграє дещо менш важливу роль порівняно з ідеологічним компонентом. З огляду на це можна констатувати, що в період соціальної трансформації структурні обмеження можливостей цілеспрямованої діяльності агента соціальних змін є відносно невеликими. Важливішими є обмеження ідеологічного та соціаль-

но-психологічного характеру. У стабільній соціальній системі це співвідношення змінюється на прямо протилежне.

Окремим випадком соціальних трансформацій є соціальні революції, тому було б неправильно залишити осторонь теоретичні концепції революційного процесу, в яких досліджено його специфічний механізм.

Найбільш розроблена схема механізму революційного процесу була запропонована К. Брінтоном на прикладі Великої французької революції [1]. Ця схема має характер послідовної зміни етапів революції, при цьому кожен етап став результатом успішної цілеспрямованої активності певної політичної групи. К. Брінтон виділяв п'ять етапів революційного процесу.

На першому етапі – передреволюційної кризи – руйнується ціннісний консенсус, що підтримував соціальну систему в стабільному стані і дозволяв їй знаходити ресурси для адаптації до викликів середовища. Цей етап зазвичай супроводжується наростанням економічних труднощів і нерідко – воєнними поразками, що остаточно підривають авторитет правлячої еліти.

На другому етапі правлячий режим руйнується. Його падіння в більшості випадків супроводжується спалахом політичного насильства, але обсяги насильства є відносно невеликими. До влади приходять політичне угруповання, що спирається на масовий негативний консенсус щодо старого режиму. Початок його правління супроводжується майже загальним ентузіазмом і завищеними очікуваннями населення, котре розраховує на швидке вирішення найбільш серйозних проблем суспільства. Проте, зважаючи на зменшення ступеня керованості державного апарату й соціальної системи загалом, у руках нової правлячої еліти реально опиняється ще менший обсяг ресурсів (за винятком підтримки громадської думки), аніж у поваленого режиму. Розподілити ці ресурси так, щоб задовольнити очікування всіх значущих соціальних груп, не вдається, і рівень суспіль-

ної підтримки нового режиму починає швидко знижуватися.

Третій етап революційного процесу супроводжується радикалізацією суспільних настроїв і зростанням популярності політичних угруповань, що наполягають на рішучішому розриві з цінностями колишньої стабільної соціальної системи. Влада поступово переходить до рук дедалі більш радикальних фракцій нової правлячої еліти. Водночас у суспільстві виникає спочатку помірна, а з часом дедалі більше ностальгія за часами стабільності. Зростає ступінь опору ініціативам революційної влади, що дозволяє пояснювати невдачі урядової політики умисними підступами прихильників поваленого режиму.

На четвертому етапі встановлюється диктатура радикалів, які рішуче пригнічують усі прояви відкритого протесту проти їх політичного курсу, не зупиняючись при цьому перед застосуванням масового політичного насильства, у тому числі і проти недавніх союзників по боротьбі зі старим режимом. Потік насильства безперервно наростає, що зрештою призводить до дезорганізації соціального життя.

На п'ятому, завершальному, етапі революції, в ході термідоріанського перевороту радикалів усувають від влади. Період термідоріанської стабілізації й ліквідації крайнощів радикальної політики завершується постреволюційною диктатурою, що стабілізує нову соціальну систему.

Ця схема революційного процесу в загальному вигляді може бути інтерпретована як варіант соціально-трансформаційного механізму, що включає декілька основних ланок: 1) ліквідацію інституційних обмежень, що перешкоджають адаптації до викликів середовища (усунення від влади старої правлячої еліти); 2) вироблення траєкторії розвитку системи й методів управління, що враховують вимоги середовища і які ігнорувалися старим режимом (формування політичного курсу революційного уряду «помірних»); 3) випробування цих методів «на міцність» (урядова політика рад-

дикалів); 4) стабілізація системи за рахунок послаблення соціальної динаміки й закріплення посттрансформаційного порядку (термідор і подальша диктатура).

Загалом можна резюмувати, що будь-який соціально-трансформаційний механізм повинен включати, як мінімум, три блоки: 1) ліквідацію віджилих інституційних обмежень, характерних для стабільного стану колишньої соціальної системи, які стали передумовою системної кризи; 2) випробування можливостей системи за відсутності колишніх обмежень; 3) стабілізацію соціальної системи за рахунок формування якісно нових інституційних обмежень.

Таким чином, на підставі наведеного вище ми можемо сформулювати такі висновки. У соціально-трансформаційному механізмі можна виділити декілька блоків: 1) системний, або результативний; 2) діяльнісний, або власне механізмовий; 3) перехідний; 4) суб'єктний.

У період соціальної трансформації політичний спектр набуває лінійної форми, а значення ідеологічного чинника помітно зростає. Тому в процесі завершення соціальної трансформа-

ції і стабілізації нової соціальної системи важливу роль відіграє «ситуативний консерватизм», що дозволяє уникнути соціальної аномії, а також адаптувати новації трансформаційного періоду до традицій попередньої епохи.

Схеми революційного процесу, розроблені в рамках соціології революцій, і, передусім, періодизація революційного процесу К. Брінтона, можуть бути інтерпретовані як окремих випадок соціально-трансформаційного механізму.

Механізм соціальної трансформації – це складне, багатоманітне явище, в якому стійко взаємодіють суб'єктивні й об'єктивні (системні, організаційні) складові. Тут суб'єкт, будучи джерелом і рушійною силою перетворень, з одного боку, освоює ті можливості, які розкриваються для нього в нових структурах та інститутах, відносинах суспільства, а з іншого боку – вбудовує ці структури у власні цілі. Таким чином формується певне майбутнє, що є основою визначення сьогодення й оцінювання минулого. Саме у такому контексті й вбачаються перспективи подальших наукових розвідок у цьому напрямі.

Список використаних джерел

1. *Brinton C.* The Anatomy of Revolution / C. Brinton. – New York : Vintage Books, 1965. – 297 p.
2. *Coser L. A., Rosenberg B.* // Sociological theory: A book of reading. – N.-Y. : Macmillan, 1957. – P. 195–203.
3. *Habermas J.* Theorie des Kommunikative Handeln / J. Habermas – Frankfurt-a-Main, 1981. – Bd. 2. – 346 p.
4. *Бойчук М. А.* Демократичний процес в Україні: проблема вибору і механізмів реалізації : автореф. дис. д-ра філос. наук : 09.00.03 / Бойчук М. А. – К., 2012. – 30 с.
5. *Вебер М.* Избранные произведения / М. Вебер / пер. с нем. сост., общ. ред. и послесл. Ю. Н. Давыдова; предисл. П. П. Гайденко. – М. : Прогресс, 1990. – 804 с.
6. *Греков Л. И.* К вопросу о механизме действия и использования социальных законов / Л. И. Греков // Вопросы философии. – 1982. – № 3. – С. 81–90.
7. *Даніліян О. Г.* Соціальні протиріччя у посттоталітарних системах: методика дослідження та розв'язання : автореф. дис. ... д-ра філос. наук : 09.00.03 / О. Г. Даніліян. – Х., 1998. – 42 с.
8. *Дарендорф Р.* Современный социальный конфликт. Очерк политики свободы / Р. Дарендорф. – М. : РОССПЭН, 2002. – 288 с.

References

1. *Brinton C.* The Anatomy of Revolution (1965). – New York: Vintage Books.
2. *Coser L. A., Rosenberg B.* (1957). The function of social conflict // Sociological theory: A book of reading (P. 195-203), N.-Y.: Macmillan.
3. *Habermas J.* (1981). Theorie des Kommunikative Handeln. – Frankfurt-a-Main, – Bd. 2. – 346 p.
4. *Bojchuk M. A.* (2012). Demokratichnij proces v Ukraini: problema vyboru i mekhanizmv realizacii [The democratic process in Ukraine: the problem of selection and implementation mechanisms]. Extended abstract of Doctor's thesis. – Kyiv [in Ukrainian].
5. *Veber M.* (1990). Izbrannye proizvedeniya [Selected works]. / per. s nem. sost., obshch. red. i poslesl. YU. N. Davydova; predisl. P. P. Gajdenko. – Moscow. Progress [in Russian].
6. *Grekov L. I.* (1982). K voprosu o mekhanizme dejstviya i ispol'zovaniya social'nyh zakonov [On the question of the mechanism of action and the use of social laws] // Voprosy filosofii – Problems of philosophy. 3, 81–90.
7. *Danil'yan O. G.* (1998). Socialni protirichhya u posttotalitarnyh sistemah: metodyka doslidzhennya ta rozvyazannya [Social conflicts in the post-totalitarian systems: the method of investigation and resolution]. Extended abstract of Doctor's thesis. – Kharkiv [In Ukrainian].

9. *Zaslavskaya T. I.* Трансформационный процесс в России: социоструктурный аспект / Т. И. Заславская // Социальная траектория реформируемой России: Исследования Новосибирской экономико-социологической школы / под ред. Т. И. Заславской, З. И. Калугиной. – Новосибирск : Наука, 1999. – С. 149–167.

10. *Механізми забезпечення розвитку України: гуманітарний та економічний аспекти* : монографія / за ред. Н. С. Різник, А. Т. Московчук. – Луцьк, 2013. – 721 с.

11. *Ожегов С. И.* Толковый словарь русского языка: 80000 слов и фразеологических выражений / С. И. Ожегов, Н. Ю. Шведова, 2-е изд. испр. и доп. – М. : АЗЪ, 1995. – 928 с.

12. *Парсонс Т.* Функциональная теория изменения / Т. Парсонс // Американская социологическая мысль / под ред. В. И. Добренькова. – М. : МГУ, 1994. – 496 с.

13. *Проблеми права і влади в умовах посттоталітарних трансформацій: міждисциплінарний аналіз* : монографія / М. І. Панов, О. Г. Данильян, С. І. Максимов та ін.; за заг. ред. проф. М. І. Панова, О. Г. Данильяна. – Х. : Право, 2004. – 360 с.

14. *Смелзер Н.* Социология / Н. Смелзер; пер. с англ. – М. : Феникс, 1994. – 688 с.

15. *Соціокультурні механізми формування імунітету проти зовнішніх маніпуляцій свідомістю населення України* : монографія. – К. : НВЦ Нац. б-ки ім. В. І. Вернадського, 2015. – 226 с.

8. *Darendorf R.* (2002). *Sovremennyy social'nyy konflikt. Ocherk politiki svobody* [Modern social conflict. Freedom Policy Outline]. – Moscow: ROSSPEHN [in Russian].

9. *Zaslavskaya T. I.* (1999). *Transformacionnyy process v Rossii: sociostrukturnyy aspekt* [The transformation process in Russia: socio-structural aspect] // *Social'naya traektoriya reformiruemoj Rossii: Issledovaniya Novosibirskoj ekonomiko-sociologicheskoy shkoly* (p. 149–167). Novosibirsk: Nauka [in Russian].

10. *Riznik N. S., Moskovchuk A. T.* (Eds.). (2013). *Mekhanizmy zabezpechennya rozvitku Ukrainy: humanitarnij ta ekonomichnij aspekti* [Mechanisms to ensure Ukraine's development, humanitarian and economic aspects]. – Luck [In Ukrainian].

11. *Ozhegov S. I., Shvedova N.* (1995). *Tolkovyj slovar' russkogo yazyka: 80000 slov i frazeologicheskikh vyrazhenij* [Explanatory Dictionary of the Russian language: 80000 words and idiomatic expressions]. – Moscow. : AZ [in Russian].

12. *Parsons T.* (1994). *Funkcional'naya teoriya izmeneniya* [Functional Theory changes]. / *Amerikanskaya sociologicheskaya mysl'*. – Moscow: MGU [in Russian].

13. *Panov M. I., Danil'yan O. G., Maksimov S. I.* et al. (2004). *Problemy prava i vlady v umovah posttotalitarnyh transformacij : mizhdisciplinarnyj analiz* [Problems of law and government in terms of post-totalitarian transformation: an interdisciplinary analysis]. – Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].

14. *Smelzer N.* (1994). *Sociologiya*. [Sociology]. Moscow: Feniks [in Russian].

15. *Sociokul'turni mekhanizmy formuvannya imunitetu proty zovnishnih manipulyacij svidomisty naseleण्या Ukrainy* (2015). [Social and cultural mechanisms of immunity against external manipulation consciousness of the population of Ukraine]. Kyiv: NVC Nac. b-ki im. V. I. Vernadskogo [in Ukrainian].